

A vallásos önjellemzés néhány tendenciája

Az elmúlt évszázad társadalomtudományi gondolkodásának — s ezen belül nem utolsó sorban a marxizmusnak — eredményeképpen közismert, hogy a vallásosság típusa és intenzitása szorosan összefügg a társadalmi-gazdasági viszonyokkal, ami valamely adott társadalom keretei között azt is jelenti, hogy a vallásosság módja nem független a társadalmi rétegződésben elfoglalt helytől. Mind a társadalmi-kulturális rendszer változása, mind a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely megváltozása legalább tendenciaszerűen együtt jár a vallásosság formáinak s talán erősségének átalakulásával.

A fenti tételtől az következik, hogy mivel minden egyes társadalmi-gazdasági konstellációnak, minden kulturális formának vagy minden társadalmi csoportnak önálló vallási kifejeződése van, a vallásosság erősségét, létét, vagy nem létét mindig az *adott társadalmi-történeti koordináták között* kell, sőt, valójában csak úgy lehet helyesen értelmezni. Csak ilyen módon juthatunk közelebb ahhoz a kérdéshez, hogy adott mezőnyben (még egyszer: adott korban, adott társadalmi viszonyok között, adott társadalmi csoportban) milyen jelentősége van „a” vallásosságnak.

A gyakorlatban mégsem egészen így merül fel a kérdés. Megelőző korok és társadalmak gyakorlata a vallásosságot *intézményesítette*, azaz meghatározott formákba öntötte, határozott előírásokhoz kötötte és mindezt a társadalmi szokás, a közösségi elvárás és frott szervezeti szabályok erejével erősítette és szentesítette. A vallási intézmények, amelyek a társadalmi szervezetben a vallásosság egyedüli képviselői, ma is egy meghatározott, sajátos világnézet, viselkedésszabályzat, vallási kultúrát őriznek. A különféle társadalmi csoportok és szubkultúrák vallási formái a kor, a kultúra és a csoport sajátosságaihoz igazodnak és bizonyos fokig változékonyak. Ezzel szemben az intézményesített, „hivatalos”, egyházas vallásosságot időtállóbbá, állandóbbá, de ugyanakkor merevebbé

teszi, hogy benne a rögzült formák jelentősége megelőzi az aktuális igények figyelembevételét, valamint, hogy itt nagyobb szerepet kap a vallásosságuk típusa szerint is sokféle csoport összefogása és integrálása, mintsem az egyedi sajátosságok elismerése. Csak ez a fajta vallási rendszer rendelkezik önálló és elismert *társadalmi szervezeti formákkal*. Végül a közgondolkodás és a *köznyelv* leginkább ezt a formát veszi alapul (sokszor tévesen!), amikor „a” vallásossággal foglalkozik s amikor a „vallásos” vagy a „nem vallásos” címkével valakit — önmagát vagy mást — megjelöl.

Amikor átmenetileg eltekintünk a vallásosság sokféleségétől és valójában az *egyháziassággal*, vagy annak „felhígított” változataival foglalkozunk, előrelátható az az eredmény, hogy *ez a vallásosság* különböző korokban, különböző társadalmi formákban vagy csoportokban eltérő mértékben van jelen. Igaz, ez nem jelenti mindennemű vallásosság eltérő mértékét, de megismételjük: esetenként a hivatalos egyházi tradíció jelenléte nem kevésbé fontos és nem kevésbé érdekes kérdés. Az eltérések ténye előrelátható. Azt viszont nem lehet elméleti úton kimutatni, hogy az egyháziasság — és minket a következőkben csak ez foglalkoztat — mennyire van jelen a társadalom egyes rétegeiben, csoportjaiban?

A vallásosság és az egyháziasság kimutatására és mérésére a szakirodalom sokféle módszert alkalmaz. Ezek közül a legegyszerűbb, a statisztikai felmérésekben általánosan alkalmazott eljárás, hogy az ember önmaga mondja meg, vallásosnak tartja-e magát, vagy sem? Kétségtelen, hogy ily módon nem lehet feltárni a vallásosság szubjektív értelmezéseiből adódó különbségeket. Az ily módon kapott válaszokat a társadalmi elvárások is befolyásolhatják. Egyszóval az *önbesorolás* csak első tájékozódás alapja lehet, segítség hipotézisek készítéséhez, de csak nagyon speciális esetben valódi bizonyíték. Előnye viszont, hogy a kutatást megértési nehézségek nem akadályozzák.

További előnye, hogy statisztikai jellege miatt széleskörű felmérésekben is vizsgálható. Végül ez az egyedi, a vallásosságra vonatkozó kérdésfajta, amelyet az elmúlt 6—8 évben számos kutatás alkalmazott, s ezért az egész magyar társadalomra vonatkozó megbízható statisztikai elemzések bázisa lehet. További gondolataink során, amikor hazai számadatokat közlünk, azok mind ugyanazon fajta kérdés feldolgozásából származnak. A kérdés szövege úgy hangzik, hogy „Vallásos ember-e Ön?“, amire igennel, nemmel, vagy bármilyen egyéni válasszal lehetett felelni.

A polgári szociológiában elterjedt¹ és leginkább éppen az egyháziasságra érvényes tétel² szerint a vallásosság elsősorban a polgári és paraszti, azaz a tulajdonnal és talán a hatalommal rendelkező rétegeket jellemzi, a munkásság³ és általában a társadalomból kirekesztett csoportok vallástalanok. Ezt az összefüggést, számos kivétel ellenére alátámasztja a nyugateurópai országok gyakorlata. A szocialista országokban az 1960—1972 közötti adatok más összefüggést mutatnak⁴, ami röviden úgy foglalható össze, hogy a vallásos emberek aránya a társadalom életében és irányításában való részvétel csökkenésével nő. Az egyháziasság kritériumai szerint elsősorban az idősebbeket, a falusiakat, a nem dolgozókat, az alacsony iskolai végzettségűket stb. lehetett vallásosnak nevezni és ezek a csoportok tartották magukat a legnagyobb arányban vallásosnak⁵. Az adatok egyöntetűsége azt sugallta, hogy általánosan érvényesülő *törvényszerűségről* van szó, amely akár prognózis készítését is lehetővé teszi. Az előrejelzés pedig azt vetítette előre, hogy a társadalmi fejlődés, a problémák várható felszámolása, az emberi kapcsolatok erősítése és javítása stb. a vallásosság (egyháziasság) ritkává válásához vezet. Az iskolai végzettség emelkedését alapul véve például egy szerző szerint a vallásos emberek aránya Magyarországon néhány év alatt 29 százalékra süllyedhet⁶.

ADATOK ÉS KÉRDÉSEK

A vallásosság és a társadalmi helyzet viszonya az elmúlt évtized marxista vallásszociológiáját viszonylag kevésbé foglalkoztatta. 1970 utáni, más szocialista országból származó kutatást vagy empirikus adatot e témában nem ismerek. Az utolsó 4—5 év hazai adatai ellenben több vonatkozásban a *korábbtól eltérő tendenciákat* sejtetnek. 1972-ben a középiskolát végzetek 21,4 és az egyetemet végzetek 17,8 százaléka sorolta magát vallásosnak. 1975 óta többszöri adatgyűjtésben viszont a felsőfokú végzettségűek az érettségizetteknél nagyobb arányban *mondják* magukat vallásosnak. Az 1975-ben végzett⁷, majd az 1978. évi⁸ országos reprezentatív vizsgálatok átlagában a középiskolát végzetek (N=2900) közül 18,9 százalék, a főiskolát vagy egyetemet végzetek közül (N=1156) pedig 20,5 százalék *mondotta*, hogy vallásos. Az 1972.

évi adathoz viszonyítva a középfokú végzettségűek között csökkent, a *felsőfokú diplomával rendelkezők csoportjában emelkedett a magukat vallásosnak deklaráló arány*. Ez a tényállás szükségessé teszi az iskolai végzettség és a vallásosság közötti kapcsolat alaposabb vizsgálatát. Vajon egyéb adatok is alátámasztják ezt a megfigyelést? Mi lehet a dolog magyarázata? Hogyan befolyásolja ez a tény a társadalom jelen helyzetéről és a jövő fejlődéséről alkotott képünket?

Az igazi nagy társadalmi átrétegződés Magyarországon nem a legutóbbi években, hanem az ötvenes évek elején, majd végén zajlott, amikor az iparosodás és a nagyméretű városiasodás, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezése során a népesség több, mint fele cserélt lakóhelyet vagy (és) munkahelyet, munkajellegét, társadalmi osztályt stb.⁹ Ezért viszonylag keveset mutat 1972 és 1978 adatainak összehasonlítása. Ennek ellenére azt látjuk, hogy mind a földrajzi, mind a foglalkozási mobilitás átforgalmazza a valláshoz fűződő viszonyt.

A gyors és nagymértékű *társadalmi átalakulás* a korábbi kultúrát — és ezen belül a vallást is — hordozó társadalmi szerkezetek, emberi kapcsolatrendszerek szétbontása, széthullása elvallástalanodáshoz vezetett. A vallásos környezet hatásának megszűnése sokak számára a vallásosság végét jelentette. Ezzel a primér hatással együtt érvényesült azonban a mobilitás. Az

¹ Demerath III., Nicholas J.: *Religious Orientation and Social Class*. Berkeley, University of California 1961.

Michelot, Guy—Simon, Michel: *Classe, religion et comportement politique*. Paris, Ed. Sociales 1977.

Spiegel, Yorick (szerk): *Kirche und Klassenbindung*. Frankfurt, Suhrkamp 1974.

² Burchinal, L. G.: *Some social status criteria and church membership and church attendance*. Journal of Social Psychology 1959, 49/1. 53—64. 1. Pín, Emilie: *Hypothèses relatives à la désaffection religieuse dans les classes inférieures*. Social Compass 1962, 6/1/6. 539—566. 1.

³ Isambert, Francis A.: *Christianisme et classe ouvrière*. Paris, Castorman 1961.

Poulain, Jean-Claude: *L'Église et la classe ouvrière*. Paris, Ed. Sociales 1960.

⁴ Tomka, Miklós: *Vallás és társadalmi rétegződés*. Magyar Tudomány 1979, 46/1. 11—20. 1.

⁵ Kudlacová, Erika: *Sociologický výzkum religiozity Severo-Moravského kraje*. Praha, Academia 1967.

Kubanov, A. J. (szerk): *K obščestvenu, szobodnomu ot religii*. Moskva, Múszl 1970.

Masala, Wolfgang: *Säkularisierung und Grassroots*. In: Klohr, Olf (szerk): *Religion and Atheismus heute*. 92—105. 1., Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften 1966.

Osavkov, Zsivko: *Proceszt na predoljavaneto na religijata v Blgarija*. Szofia, Ed. de l'Academie Bulgare des Sciences 1966.

Tomka Miklós: *A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés*. Szociológia 1977/4. 522—536. 1.

Vrcan, Srdjan: *Working class commitment to religion and church in Yugoslavia*. In: Symbolisme religieux, séculier et classes sociales. Lille, CISR 1977. 409—437. 1.

⁶ Nyíri Tamás: *Világi keresztények*. Vigilia 1976/5. 303—311. 1.

⁷ Az 1975. évi adatok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont azévi ún. „panel-alapvizsgálatából” származnak. (N=5972)

⁸ Itt, és ahol külön mást nem jelöltünk, az adatok a Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1978. őszi panel-vizsgálatából származnak. (N=9729)

⁹ Ferje Zsuzsa: *Társadalmunk rétegződése*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1969., főleg 287—298. 1., valamint

Andorka Rudolf: *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest, Magvető 1979., főleg 66—93. 1.

átrétegződés hatása az előzőekkel szemben szekundér jelentőségű. Mégsem elhanyagolható, hogy az átalakulás során olyan helyekre, olyan társadalmi posztokra is kerültek vallásos emberek, ahol korábban nem voltak. A valaha vallásos rétegek jelentős elválástalanodásával egyidőben a régebben nem vallásos csoportokban megnőtt a vallásosok aránya. A jelenség legközismertebb megjelenése, hogy az ipari munkások között ma többen vannak a saját megítélésük szerint vallásosak, mint a szellemi dolgozók között.

A meglassult, de meglevő mobilitás ismeretében felmerül a kérdés, hogy mennyire tartható állandónak a jelenlegi társadalmi helyzet és az egyházas vallásosság közötti összefüggés? Kérdés, hogy elég alapos választ tudunk-e adni problémánkra az előbbi modell keretei között, ahol a vallásosság egyszerűen a társadalmi fejlődéshez való viszony függvénye? Kérdés végül, hogy mely csoportokban milyen mechanizmusok tartják fenn, közvetítik, esetleg terjesztik a vallásosságot? Helyes-e feltételeznünk, hogy a vallásnak minden társadalmi csoportban azonos a funkciója, vagy inkább sajátos funkciókat kell keresnünk?

Adatanyagunk megközelítően sem elegendő a felvetett problémák feltárására. Lehetővé teszi azonban, hogy a vallásos önbesorolás alapján néhány hipotézist megfogalmazzunk.

VALLÁSSÁG ÉS ISKOLA

Az iskolai végzettség és a — saját kijelentésük szerint — vallásos emberek aránya közötti kapcsolat elemei a következők (1. tábla):

1. tábla

A magukat vallásosnak mondók aránya iskolai végzettségük és apjuk iskolai végzettsége szerinti csoportokban. (A csoportok százalékában)

Az apa iskolai végzettsége:	Iskolai végzettség					
	0—4	5—7	8	középsiskola	főiskola, egyetem	összesen
	osztály					
0—4 osztály	70,6***	59,3	32,0***	18,0**	14,3*	47,8
5—7 osztály	63,2***	61,0	33,3	18,1	18,7***	39,1
8 osztály	—	52,2*	23,1	14,2	17,1***	20,2
középsiskola	—	—	18,9***	19,4***	21,5***	21,3
főiskola, egyetem	—	—	17,6**	28,9***	26,0***	26,1
Összesen	67,4	60,6	29,7	18,4	20,3	—

A megkérdezettek száma * 40 < N < 50
** 50 < N < 100
*** 100 < N < 500

A kettő nem jelzett esetekben a megkérdezettek száma több mint 500 fő.

1. A magukat vallásosnak mondó emberek aránya az iskolai végzettség emelkedésével egy darabig csökken, majd újra emelkedik. A középsiskolát végzettek közül mondják magukat a legkevésbé vallásosnak. Az önértelmezésük szerint vallásos emberek aránya mind

alacsonyabb (0—8 osztályos), mind a magasabb (főiskolai, egyetemi) végzettségűek között meghaladja a középfokú végzettségűekét.

2. A szülők (apa) iskolai végzettsége nem mindig azonos módon befolyásolja a gyermek¹⁰ vallásosságát, vagy vallásnéküliségét. Azok körében, akik 8 osztályt vagy kevesebbet végeztek, minél magasabb az apa iskolai végzettsége, annál ritkábban mondja magát a gyermek vallásosnak. A közép- és még inkább a felsőfokú végzettségűeknél viszont fordítva van: minél magasabb az apa iskolai végzettsége, annál gyakrabban mondják magukat gyermekeik vallásosnak.

3. A közép- vagy felsőfokú végzettségű apától származó közép- vagy felsőfokú végzettségűek közül majdnem minden negyedik ember a saját véleménye szerint vallásos. Ennél gyakoribb vallásos önbesorolás csak az olyan alacsony (8 osztályos, vagy annál kevesebb) iskolai végzettségűeknél tapasztalható, ahol az apa sem jutott túl a 8. osztályon. Végül azok közül mondják magukat a legkevésbé vallásosnak, akik közép- vagy felsőfokú végzettségű apától származnak, de maguk legfeljebb általános iskolát végeztek, vagy megfordítva, önmaguk érettségig, vagy felsőfokú diplomát szereztek, noha apjuk csak 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzett.

Talán helyes az értelmezés, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülőtől származó alacsony iskolai végzettségűek esetében az iskola kevéssé tud megbirkózni a tradíció erejével. A közép- vagy felsőfokú végzettségű apától származók és ugyanilyen végzettséget

elért emberek körében, ha a magas szintű otthoni műveltség vallásossággal párosul, annak ereje mind

¹⁰ Adataink felnőtt népességre vonatkoznak. Ennek megfelelően a „gyermek” megjelölés is faldátokra vonatkozik s csak a „szülőtől” való egyértelműbb megkülönböztetésre szolgál.

az iskola világnézeti célkitűzéseivel, mind egyes társadalmi elvárásokkal felveheti a versenyt.

Sajátos helyzetben van a „középmezőny”, a magasabb végzettségű szülőktől származó, de csak általános iskolát végzett emberek, valamint az alacsony iskolai végzettségű szülőktől származó közép- és felsőfokú végzettségűek csoportja. Feltehetően részben az iskolai végzettség — részben persze a kultúrákövetítés ezer egyéb módja és a társadalom hivatalos és nem hivatalos elvárásai — hatására a legtöbben közülük elfordultak a vallásosságtól. Ezeknél az embereknél az új, vallás nélküli kultúra kialakulását és megerősödését sem a tradíció, sem otthonról hozott — esetenként vallásos — műveltség nem gyengíti különösképpen.

Az iskola és rajta keresztül általánosan az intézményes nevelés és oktatás sajátos szerepét dokumentálja a házaspárok végzettsége és vallásos identifikációja közötti kapcsolat. Általában igaz, hogy magasabb iskolai végzettségű házastárs esetén az emberek kevésbé tartják és mondják magukat vallásosnak, mint ha férjük vagy feleségük alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik. Kivételt képeznek azonban azok a nyolc osztályt végzett vagy érettségizett személyek, akiknek házastársa egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezik. Ezek közül többen mondják magukat vallásosnak, mintha a házastárs csupán általános vagy középiskolát végzett volna (2. tábla). A vallásos

miség jelentős része munkás vagy paraszt származású. A falusi vagy paraszti lakosság sem őrizte meg eredeti szerkezetét és kultúráját, hiszen a falun lakók nagy része városban dolgozik, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak családtagjai, rokonai az iparban kaptak munkát. A különböző szokások és tradíciók összekeveredtek. A szélesebb helyi közösség — a település, a tágabb rokonság, a szakmabeliek stb. — kultúra-hordozó és meghatározó szerepe gyengült. Nem nyilvánvaló eközben, hogy mely korábbi réteg tradíciója mely mai rétegben milyen erővel hat? Kérdéses továbbá, hogy ezek a korábbról átörökölt elvárások mennyire maradandóak más tradíciók és mindenkéltől az újonnan formálódó kultúra keretei között? A költözés, a szomszédok s a település megváltozása, azaz a földrajzi helyváltozás általában a tradíció gyengüléséhez vezet. Ez a vallásosságra is érvényes. Kevesebben vallják magukat vallásosnak az egyik vidéki városból a másikba költözők (25,4%), mint a helyben maradók között (26,3%). Az egyik faluból a másikba költöztek között is kevesebben vallásosak (41,1%), mint azok között, kik egész életüket ugyanabban a faluban éltek (49,0%).

A faluról városba vagy vidékről Budapestre költözés során nem csupán helycseréről, két viszonylag hasonló kultúrájú környezet közötti elmozdulásról van szó. A mozgásból eredő személyes elbizonytalanodáshoz itt fontos új tényező járul: az új típusú környezet

2. tábla

A magukat vallásosnak mondók aránya a házastársak iskolai végzettsége szerinti csoportokban. (A csoportok százalékában.)

A másik házastárs iskolai végzettsége:	Az egyik házastárs iskolai végzettsége					
	0—4	5—7	8	középiskola	főiskola, egyetem	összesen
	osztály					
0—4 osztály	72,6*	59,4*	50,4*	—	—	67,4
5—7 osztály	59,4*	59,9	47,4	38,5*	—	60,6
8 osztály	50,4*	47,4	28,7	17,5	22,2*	29,7
középiskola	—	38,5*	17,5	14,9	20,0*	18,4
főiskola, egyetem	—	—	22,2*	20,0*	15,7*	20,3
Összesen	67,4	60,6	29,7	18,4	20,3	—

A megkérdezettek száma * 100 < N < 500

A külön nem jelzett esetekben a megkérdezettek száma több, mint 500 fő.

emberek között a szintén vallásos házastárs felsőfokú végzettsége nyilvánvalóan elősegíti a vallásosság megőrzését.

VALLÁSSÁG ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS

A magyar — s hasonlóképpen a többi szocialista — társadalom szerkezete az elmúlt három évtizedben gyökeresen átrendeződött s ma is átalakulóban, mozgásban van. A mezőgazdaságból az iparba áramló munkaerő megkettőzte a munkásság létszámát. Az értel-

újajta elvárásai. A vallásosság kérdésében ez azt jelenti, hogy korábban is, ma is a falusiak mondják magukat a legnagyobb arányban vallásosnak, kevesebben vallásosak a vidéki városokban s a legkevesebben Budapesten; a városba vagy Budapestre való beköltözés tehát egy kevésbé, vagy ritkábban vallásos környezetbe való beköltözést jelent. Feltételezhető, hogy a befogadó környezet az újonnan jötteket saját kultúrájához igazítja. Mi történik azonban akkor, ha olyan sokan áramlanak a városokba s Budapestre,

hogy magukkal hozott szokásaik hatása, befolyásoló ereje a városi kultúrát átalakítani kezdi? A válaszhoz vissza kell térnünk az empirikus adatokhoz (3. tábla). Az életüket Budapesten megkezdők és vidéken folytatók nagyobb arányban mondják magukat vallásosnak, mint a fővárosban maradók. A faluról városba költözők között kevesebben vannak a vallások, mint a falun maradtak között (3. tábla). Sokan megváltoznak, a vallástól elfordulnak, vagy éppen ellenkezőleg közelebb kerülnek a valláshoz, ha más környezetbe kerülnek. Ezzel a folyamattal egy időben az egyes településtípusok sajátos kultúrája is változik. A Budapestre beköltözötték között 6–8 százalékkal többen mondják magukat vallásosnak, mint az ősbudapestiek között. A vidékről való nagyarányú beköltözés eredményeképpen a fővárosban megemelkedik a vallások aránya. A vidéki városokban ez a — az előzővel azonos jellegű — változás gyengébb, hiszen csak a beköltözők egy része jön faluról, más része ellenben Budapestre. Végül falun, a beköltözők viszonylag kisebb száma ellenére, a népesség mozgása a vallásosság csökkenésének forrása (3. tábla).

3. tábla

A magukat vallásosnak mondók aránya a jelenlegi és eredeti lakóhelyük szerinti csoportokban. (A csoportok százalékában.)

Az eredeti lakóhely:	A jelenlegi lakóhely			
	Budapest	Vidéki város	Község	Összesen
Budapest	25,0	27,9	33,7*	26,4
Vidéki város	33,7	26,1	22,6*	28,1
Község	33,9	32,2	46,0	41,9
Összesen	30,0	28,8	44,3	—

A megkérdezettek száma * 100 < N < 500

A külön nem jelzett esetekben a megkérdezettek száma több, mint 500 fő.

Ha szembeállítjuk az egész életüket egy településen leélők adatait a települések jelenlegi teljes népességének adataival, kiderül, hogy a földrajzi mozgásnak kiegyenlítő, az eltéréseket csökkentő hatása van. Nézzük csak a két végpontot! Az egész életüket Budapesten leélők között minden negyedik ember vallásos, azok között, akik falun éltek s élnek ma is, majdnem minden második. Budapest mai lakosságában viszont 30,0 százalék, a falusi népességben 44,3 százalék a vallások aránya. A végpontok közötti különbség majdnem felére csökkent.

A földrajzi helyváltoztatással azonos hatással járhat a *társadalmi helyváltoztatás*. Ennek egyik formája a más tradíciókat képviselő partnerral való házasság. A társadalmi hierarchiában magasabban elhelyez-

kedő partnerrel kötött házasság csökkenti a vallásosság valószínűségét. Megfordítva pedig az alacsonyabb státuszú féllal kötött házasság növeli a házasságon belül is tovább ápoló vallásosság esélyeit.¹¹

A társadalmi hierarchiában elfoglalt hely egyik mutatója a foglalkozás. A munkajelleg és a vallásosság közti viszony egyik alapvető jellemzője, hogy a legtöbben a nem keresők és a nem aktív keresők (hth., nyugdíjasok stb.) közül mondják magukat vallásosnak, utánuk következnek a mezőgazdasági fizikai dolgozók, a nem mezőgazdasági betanított és segédmunkások, majd a szakmunkások. A szellemi dolgozók közül kevesebben vallják magukat vallásosnak, mint a fizikaiak közül; a vezető állásúak és értelmiségiek közül még kevesebben, mint az egyéb szellemiek közül¹² (4. tábla).

Alárendelt jelentőségű, mégsem elhanyagolható jelenség, hogy az egyes foglalkozási csoportok tagjai más arányban nevezik magukat vallásosnak, ha férjük vagy feleségük hasonló kategóriájú munkát végez — ennek adatai a 4. tábla átlójában —, mintha házastársuk más szakmai, munkahelyi kultúrát képvisel, mint ők.

A vezető állásúak és értelmiségiek, az egyéb szellemi dolgozók és a (nem mezőgazdasági) szakmunkások körében a vallásos önjellemzés aránya abban az esetben magasabb, ha a férj és feleség foglalkozása, szakmai szintje és ezzel együtt bizonyos fokig a társadalmi környezete egymástól eltér; fordítva pedig akkor alacsonyabb, ha a házastársak foglalkozási kategóriája megegyezik. A jelenség oka, hogy a más foglalkozású házastárs többnyire a vallásosabb, vagy a vallásosságot nyilvánosabban képviselő kultúrával és elvárásokkal való kapcsolatot jelenti.

Fordított a helyzet a betanított és segédmunkások, a mezőgazdasági fizikai dolgozók és a nem keresők vagy nem aktív keresők esetében. A viszonylag legvallásosabb csoportokban a más foglalkozású partnerrel kötött házasság csökkenti a vallásosság valószínűségét, a vallásos önbesorolás arányát (4. tábla). A vallásosságnak a foglalkozási csoportokban mért *legszeleségsége* adatait a homogén családokban találjuk, ahol a férj és a feleség munkatípusa illetve foglalkozási kategóriája azonos. A *legritkább* (11,5%) a vallásos önbesorolás a homogén vezető állású és értelmiségi családokban, a *leggyakoribb* a homogén nem kereső vagy nem aktív kereső családokban (61,0%).

A társadalmi szerkezetben, vagy konkrétan,

¹¹ Érdekes tény, hogy itt nem jelentkezik az iskolai végzettség esetében megfigyelt jelenség, hogy a felsőfokú végzettség eseténként a vallásosság arányát növeli. A magyarázat további kutatásokra vár.

¹² Ez a sorrend egyébként a többi szocialista országot éppígy jellemzi. Dulman, E., Lohovik, B., Taneser, V.: *Szociális és politikai helyzet Magyarországon*. Budapest, 1970., továbbá Kadlecová id. mű, Klibanov id. mű, Oszakov id. mű, Yrcan id. mű.

4. tábla

A magukat vallásosnak mondók aránya a háztársak foglalkozási kategóriája szerinti csoportokban. (A csoportok százalékában.)

A másik háztárs:	Az egyik háztárs						Összesen
	vezető állású, értelmiségi	egyéb szellemi dolgozó	szakmunkás	betanított és segédmunkás	mezőgazda- sági fizikai dolgozó	nem aktív kereső (ntb, nyugdíjas)	
Vezető állású, értelmiségi	11,5	12,6	10,5**	22,9*	—	20,5	13,6
Egyéb szellemi dolgozó	12,6	12,9***	20,9	20,3***	32,1*	21,6	18,1
Nem mezőgazdasági:							
— szakmunkás	10,5**	20,9	20,4	31,1	42,4**	27,1	23,2
— betanított és segédmunkás	22,9*	20,3***	31,1	41,8	47,8***	41,6	38,0
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	—	32,1*	42,4**	47,8***	51,2***	51,3	46,0
Nem aktív kereső (vagy nincs háztárs)	20,5	21,6	27,1	41,6	51,3	61,0	55,1
Összesen	13,6	18,1	23,2	30,0	46,0	55,1	—

A megkérdezettek száma * 25 < N < 50
 ** 50 < N < 100
 *** 100 < N < 200

A külön nem jelzett esetekben a megkérdezettek száma több mint 200 fő.

a munkahelyi, szomszédsági és egyéb kapcsolatokban nem különülnek el azok a családok, ahol a házaspár foglalkozása azonos vagy hasonló és azok, ahol a férj és a feleség igen eltérő foglalkozási kategóriákban tevékenykedik. A valóságban tehát a vallásosság számaránya a különböző tradíciók keveredésében alakul ki. Ez a keveredés azt jelenti, hogy a korábbi szélsőségek közelebb kerülnek egymáshoz.

A társadalom egésze szempontjából az elmúlt évtizedek mobilitása nem csak a vallásosság gyengülésének forrása volt. Azáltal, hogy a valaha vallásos faluból sokan beköltöztek a városba, mind a kvalifikált munkások, mind a szellemi dolgozók között *relatív* megnőtt a vallásos identifikáció gyakorisága.

EGYÉB TÉNYEZŐK HATÁSA

Az eddigiekben kimondatlanul is a *tradíció*t tartottuk a vallásosságot fenntartó, őrző erők között a legfontosabbnak. A múlt és jelen összehasonlításával a változások foglalkoztattak és azt kerestük, hogy milyen, a vallás szempontjából „külső” tényezők indokolhatják a változásokat? Ezért foglalkoztatott az iskolai nevelés és személyiségformálás — esetenként eltérő — hatékonysága, vagy a társadalmi-kulturális tradíciókat is átrendező mobilitás. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni néhány további tényezőt, mint egyrészt a *kultúra* „leszivárgását”, a véleményvezérek szerepét és a *társadalmi elvárások* magatartás-szabályozó erejét, másrészt a vallásosság funkcióit, ami legegyszerűbben a *társadalmi problémák* kérdésében követhető nyomon, abban, ahogyan az egyes ember e problémákat szubjektíve feldolgozza.

A kultúra kialakulásának és intézményesülésének

alapvető mechanizmusai közé tartoznak a társadalmi elvárások. A társadalmi csoportok, rétegek és osztályok bizonyos mértékig sajátos szokásokkal, felfogásmóddal, szubkultúrával rendelkeznek, másokkal szemben annak megőrzésére törekszenek, a csoportba integrálódó egyéneket ennek elfogadására, átvételére készítik¹³. A *társadalmi elvárások* a fennálló helyzetet rögzítő, erősítő mechanizmusok, tehát esetünkben az alsó rétegekben vagy a társadalom peremén, vallásosságra készítetnek, a közép- és felső rétegekben nem vallásos világnézetre és magatartásra. Igaz ugyan, hogy a felső rétegek, saját kultúrájuk továbbadásában intézményes és formális közvetítőkre és szabályozó-rendszerekre is támaszkodhatnak, azok azonban legfeljebb a középrétegekben igazán hatékonyak. A társadalmi hierarchia alsó szintjein a hivatalos szabályozók — alkalmazható szankciók híján — kevésbé alkalmasak a tradíció, a szokások vagy a felfogás s így egyebek között a vallásosság befolyásolására. A hivatalos elvárásokkal szemben azok a felső csoportok is bizonyos önállósággal rendelkeznek, amelyek társadalmi helyzete elég stabil ahhoz, hogy kibírja az uralkodó normáktól és elvárásoktól való eltérést. Társadalmunkban például ez jellemzi az orvosokat, a művészeket, a vezető tudósokat stb. Ráadásul, mint annak idején már Marx figyelmeztetett¹⁴, a szakmai teljesítmény nem a világnézet függvénye. Az egyetemet vagy főiskolát végzettek nem csupán társadalmilag fontosnak s hasznosnak tarthatják munkájukat s önmagukat, hanem ma is tudatában vannak annak, hogy

¹³ Roucek, Joseph S. (szerk): *Social Control*. Princeton, Van Nostrand 1956.

¹⁴ A „Kölnische Zeitung” 179. számának vezércikke. Marx–Engels *Művei I.*, Budapest, 1957. 101–103. l.

szakmai és társadalmi tevékenységük eredményessége nem feltétlenül függ világnézeti beállítottságuktól¹⁵. A fennálló kultúra megőrzését szolgáló mechanizmusok erejét gyengíti azonban, hogy az alacsonyabb státuszú rétegek általában a magasabb után igazodnak és idővel a vezető rétegek kultúrájából merítenek. Az etnológiai irodalom a hosszabb történelmi folyamat megjelölésekor a *kultúra leszivárgásáról*¹⁶ beszél. Újabb szociológiai és kommunikációtudományi munkák azt mutatják, hogy a felülről lefelé haladó kulturálódás és átvétel rövidebb távon, egyedi kultúraelemek esetében is nyomon követhető¹⁷. Kérdés tehát, hogy mely társadalmi mechanizmus bizonyul erősebbnek, a legalsó és részben a felső réteg vallásosságát és a középrétegek vallásnélküliségének tendenciáját intézményesítő elvárásrendszerek, vagy a magasabb rétegek kultúrájának leszivárgása? Az utóbbi esetben azzal számolhatunk, hogy az elkövetkező évtizedek egyik fontos változása az alacsony iskolázottságú és paraszti rétegek vallásosságának csökkenése lehet.

Mindkét előző összefüggésrendszert korrigálja azonban, hogy a vallásosság nem csupán tradíció, nem csak a társadalmi elvárások hatására vagy a magasabb státuszú rétegekből átvett szokásrendszer és kultúra, hanem önálló funkcióval is rendelkezik.

Átmeneti társadalmunk — szekularizáló hatása, életforma alakító szerepe mellett is, éppen átmenetisége következtében számos személyes és szociális igénynek még nem tud megfelelni. A mobilitás és a városi életmód terjedése az emberi kapcsolatok új rendszerének kidolgozását követeli. A korábbi kapcsolatok megszakadnak, megszűnnek. A társadalom jelentős része rövidebb-hosszabb időre *magánossá* válik. Ezek az emberek, ám a társadalom egésze is, ösztönösen és jogosan igénylik a közösségi viszonyok rendezett formáit. Ha pedig társadalmunk nem biztosít elegendő *közösségeket*, akkor a vallási szervezet és mindenekelőtt a vallásos kiscsoportok bensőséges kapcsolatai komoly vonzerővel bírhatnak.

Társadalmunk átalakulása nem egyszer *szociális problémákkal* is jár. Az ismert megoldatlan kérdések közül példaképpen csak az idős emberek növekvő arányát, a betegellátás és a leszázalékoltak problémáit és a cigány lakosság integrációjának nehézségeit említ-

jük. Mindezekből megannyi személyes sérülés, az emberi, közösségi, társadalmi kapcsolatok megromlása, megszakadása eredhet. A konfliktusok szégyvedő alanyai, akik úgy érzik, hogy — életkoruk, csökkent munkaképességük vagy bármi más miatt — önmegvalósításukhoz kevesebb lehetőséget kapnak, mint mások, gyakran új lehetőségek, új közösségek után néznek. A vallási közösségek egyik funkciója, hogy befogadja és legalább részben kielégíti a társadalmi konfliktusok és problémák sérültjeit. A vallás ilyen módon fontos, bár ellentmondásos szerepet játszik egy jelentős nagyságú csoport életében. Ebből az is következik, hogy, mint azt Engels nyomatékosan kifejtette¹⁸, mindaddig nem reális a vallás eltűnését várni, amíg jelentős társadalmi problémák megoldatlanok.

ALTERNATÍV LEHETŐSÉGEK

Adataink arra mutatnak, hogy a vallásosság társadalmi bázisa az elmúlt 5–6 évben némileg változott: az alacsonyabb rétegek és csoportok mellett a felsőfokú végzettségűek között is számottevő nagyságú vallásos csoport körvonalazódik. Érdemes a változást a továbbiakban is nyomon követni, hogy eldönthessük, állandósul-e az új tendencia.

Az alacsonyabb rétegekben a vallásosság megőrzését segíti a tradíció és a szintén zömben vallásos környezet elvárásainak ereje. Ellenkező irányba hat viszont a kultúráközvetítés intézményes rendszere az iskolától a tömegkommunikációig. A magasabb rétegek nem vallásos életmódmodelljeinek példája is csökkentheti az alacsonyabb rétegek vallásosságát. Kérdés, hogy melyik hatás bizonyul erősebbnek.

A faluról jövő vallásos emberek mind a munkásság, mind a szellemi dolgozók nem diplomás részében növelhetik a vallásosak arányát. Ezzel szemben a felső réteg nem vallásos példája, hivatalos és nem hivatalos elvárásai ellenkező irányú, azaz a vallásosságot csökkentő hatást gyakorolnak. Alighanem joggal feltelezhető, hogy ezekben a rétegekben a legvalószínűbb a vallásosság visszaszorulása.

A felső rétegekben az egyik kérdés, hogy a foglalkozás, lakóhely, életkor vagy egyéb tényezők szerint különválnak-e egy viszonylag nagyobb arányban vallásos és egy messzemenően vallás nélküli csoport? A másik fontos kérdés, hogy a jövőben is folytatódik-e az a tendencia, hogy a felsőfokú végzettségűek között relatíve többen mondják magukat vallásosnak.

Végül az egyik vagy a másik alternatíva érvényesülése minden bizonnyal nagymértékben attól fog függni, hogy társadalmunk fejlődése az elkövetkező időben milyen egyenletesen halad, hogy milyen sikereket érünk el a társadalmi problémák megszüntetésében.

¹⁵ Börsi Gyula: *Vita a vitaindítóval*. (A tudományos minisztérium kérésére) Magyar Tudomány 1978. 45/2. 122–124. l.

¹⁶ Neumann, Hans: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*. Leipzig 1922. Munter, Q. J., Jäger, H. de: *Vertical culturetransfer: can boys of van onderen?* In: Ellemers, J. E., Heeren, H. J., Jager, H. de, Kuiper, G.: *Perpetuum mobile. Thema's en toepassing in de sociologie van Groenman*. 81–90. l. Assen, Van Gorcum 1974.

¹⁷ Eurich, Klaus: *Politikale Wertemündigkeit*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1978.

Karz, E., Luzarsfeld, P. F.: *Personal influence. The part played by people in the flow of communications*. New York, Free Press 1955.

¹⁸ Fr. Engels: *Anti-Dühring*; MEM 20. k., 310. o.